

даны эгин деп аталып, эгиндүү өсүмдүктөр болуп саналып, бышуу мезгилдери да ар кандай болот [1].

Дыйканчылыкта дан өсүмдүктөрүнүн түшүмү арпа, буудай, шалыларда *сабагынын* башына түйүлөт. Арпа менен буудайдын даны сабактын башына катар болуп түйүлүп бышат. Эгиндин бышкан кезин кыргызда **бышыкчылык** (диал. пышыкчылык) деп коёт. **Арпа, буудайга** кара-ганда эрте бышат. Ошондуктан *түздүк* жерлерге гана эмес, бийик тоо этектеринде да, тектирлер болсо, тоо боорлоруна да арпа себилип өстүрүлө берет. Буудай ылдый этектерге, түздүктөргө себилет, ал бийик тоо этектерине, боорлорго айдалса, бышпай калат, кыш ал жактарга эрте түшүп, буудай бышканга «үлгүрбөй» кардын астында калат.

Илгери арпа же буудай бышып, орула турган кез келгенде **орок чыкты** деп орок салышчу. Машыккан орокчулар данын коротпой ыкчам орушчу. *Арпа орок, буудай орок* салыштырмалуу жыл мезгилинин да бир учурун түшүндүрөт. Ар ким өзүнүн жерин бир эле күндө, жери көбүрөөк болсо гана эки күндө оруп, катар-катар жаткырып, оруп бүтөр замат эле *боолоп* алышкан. Боолоп болуп, *боолорду* данын өйдө каратып, бештен, алтыдан чогултуп жыйып алышат. Арпа менен буудай бышып, оргонго чейин эле кургап калат.

Анан **кырмандын** бошогонун гана күтүшкөн. Кырман кезеги келгенде, алып барып кырманга бастырышат.

Кырман – иран тилдеринен кабыл алынган сөз. [2, 496-б.] Кыргыздар *кырман басып, кырман жанчып* деп эле айта беришет. Кырмандан кызылды жыйнап алып кеткенден калган калдыктарын шыпырып жыйнап *кырман түп* деп айтып, ал *кырманчыда* кала берет да, ал бир нече кишинин эгинин жыйнап алгандан калган *кырман түптөрдү* өзүнчө башка кылып чогултуп, бей-бечараларга, колунда жокторго таркатып берет.

Кырманчы – эгин жанканды уюштуруп, башкарып, кырмандын тазалыгын сактап жүргөн адам. Ал кырманга эгинин алып келгендердин өтүнүчү менен жанчып, жыйнап берип, өз акысын алып да иш кылат. Болбосо, кырманга бооланып келген дан өсүмдүктөрүн кандай кылып тизип жаткырууну ар ким эле биле бербейт. Сөз иран тилдеринен келген сөзгө кандайдыр кесипти, кесип ээсин билдире турган сөз жасоочу куранды, *-чы* мүчөсү менен жасалган.

Кырман тизим. Кырманга алып келинген арпа, буудай, шалы ж.б. дан өсүмдүктөрүнүн өгүздөр (кээде ат менен да бастырышкан) тебелегенге ылайыкташтырыла тизилгенин *кырман тизим* дейт. Орулган

эгинди *курматып, боолоп* алып келет. Кургабаса кырман жанчканда даны жакшы түшпөйт. Боолуктарын чечип салып тизилет. Эгинди кырманга жакшылап тизип жаткырбаса, өгүздөр (аттар) тебелегенде чачылып кетет.

Дан эгиндери чалгы менен чаап орулбай орок менен орулган. Бышып кургаган эгиндин даны күбүлүп калбаш керек. Айрыкча шалыны орок менен этияттап орот. Шалы даны оңой эле күбүлүп түшүп калат. Орок менен оруп, колго толгон эгинди иреттеп жаткырып кетишет *орокчулар*. Аны *дэстэлэп* койду дейт. Оруп бүтүп аларды боолайт. Боолаш үчүн дыйкан атайы *боолук* жасайт. Бул *байлык* деп да айтылат.

Бир таарды салып, бир кучак кылып али жакшы кургай элек эгинди алып келип, баштарын ургулап, данын таарга түшүрүп алып, сабактарынан өрүп *боолук* жасайт. Ошентип, *боолуктарды* камдап алып эгинди боолоп чыгат. Бул сөз байыркы *баг, бай* деген уңгудан жасалган. Кыргыз тилинде эринчил дифтонг **ow: bow, tow, бойlow, жайlow** болуп, бара-бара созулмага айланган [3, 105-109-бб.].

Эгинди оруп жыйнап, боолагандан кийин жамгыр жаабаса, атайын кургатуу процесси болбойт. Эгин бышып, оргонго, *орок салганга* чейин эле кургап калат. Эгинди *орок* менен оруп, орулган эгиндерди катар тизип жаткырып кетишет. Аны *дэстэ* дейт. Анча-мынча кургай электери ошол *дэстэлэп* жаткырып койгондо кургап калат. Диалектилик бул сөз Ж.Мукамбаевдин сөздүгүндө катталган. «*Дэстэ* түшт. 1. десте; *менин жакшы төрт дэстэм бир боо буудай болот*» [4, 529-б.]. *Дэстэ* деген диалектилик бул сөз иран тилдеринен келип кирген. Орок оргондо сол кол менен кармап орулуп жыйналган эгин колго толгондо жерге коюлат да ошол *дэстэ* деп аталат. Бул иран тилдериндеги кол (*даст*) деген сөз.

Эгерде боолагандан кийин жамгыр жааган болсо, кырманга алып барганга чейин боолуктарды чечип жайып кургатат. Бышып жетилип кургаган эгин кайра тез эле кургап калат.

Бооланып бештен, алтыдан чогултулган *боолорду* кырман кезеги менен алып барып тизип, **темин басынуу** баштай берген. Бул процессти **темин айдоо** деп да айтышат. *Кырман бастырганда* кырманга тизилген буудайдын көптүгүнө жана аздыгына жараша **темин** кошулат. Азыраак болсо үч эле *өгүз кошулуп* темин боло берет. Көбүрөөк болсо *төрт өгүз* темин болот.

К.К.Юдахин кыргызча-орусча сөздүгүнө *теминди* этнографиялык маани берип, мисалдары менен каттаган. «**темин этн.** Группа животных (*гл.обр. волон, лошадей*), которые ногами молотят хлеб на току;

темин айда – молотить хлеб ногами животных (*молотильщик стоит в центре тока и гоняет по снопам поставленных в ряд животных*); **эки торпок, бир жылкы темин кылып айдаган** фольк. (*у бедняка*) два телёнка, одна лошадь – или он молотил; **темин айдоо** или **темин басуу** молотья животными; **темин ыры** *редко, то же, что оп майда*» [2, 722-б.].

Бул сөздү, *темин* деген сөздү *келин* (*кел+ин*) деген сөздөгүдөй байыркы сөз жасоочу мүчө менен **теп** деген этиш уңгудан жасалган деп эсептейбиз. **Теп** деген сөздө байыркы издерде *бас, бут менен бас* деген мааниси болгон. Азыркы кыргыз тилинде маанисинде жылыштар боуп отуруп, *бут менен шилтеген* маани пайда болгон.

Темин ыры **оп майда** деп да айтыла берет. Ошондо **оп** дан өсүмдүктөрүнүн түшүмүн жыйнап алуу үчүн кырмандын ортосуна отургузулган жыгачты илгери кыргыздар *оп* деген. М.Кашгаринин сөздүгүндө кырманда темин тарткан өгүздөрдү *оп* деп айтканы катталган. «*Op-harman döqmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz*» [5. 34-б.] Казак тилинин диалектилеринде «об – оп столб в центре току, которому привязываются несколько волов или лошадей, чтобы молотит хлеб» [6, 259-б.] деп айтылгандыгын окудук.

Кырмандын ортосундагы жыгачтын аты *оп* деп аталса да, кырманда эгин жанчуу үчүн кошулган өгүздөрдүн бири болсо да, *оп* деген сөздүн илгертен бери кырманга байланыштуу колдонулуп келе жаткандыгын билебиз. Сөз көп кылымдардан бери маанисинин өзгөргөнү деп эсептейбиз. Ошентип, кыргыздар **комбайн** менен эгинди оруп жыйнаганга чейин кырманда *оп майда* айтып түшүмдү жыйнап алып келишкен. Азыр да кээ бир жерлерде *кырман жанчыл* дан өсүмдүгүнүн түшүмүн жыйнап алгандар бар.

Элдик оозеки чыгармаларда «Оп майданын» ырында теминдеги өгүздөрдү айдап жүргөн киши,

«Оп майда, оп

Майда, майда оп майда.

Кызылы мага пайда,

Топону сага пайда» - деп ырдап айдайт.

Кырман жанчканда саман бөлүнүп, астында тазалана элек **кызылы** калат. Кырманда самандан бөлүнүп алынган данды, адатта буудайды *кызыл* дейт. К.К.Юдахин сөздүн бул маанисин *өтмө маани* деп каттаган [2, 478-б.].

Кызылды желге *сапыруу* процесси жүрүп, данды топондон арылтып *тазалоо* жүрөт. Кырманчылар кызылды сапырарда кичине шамал болуп *жел* жүрүшүн тилейт. Жел жүрбөй калса, *ышкырык* менен желди ча-

кырат. Мына ушундай аракеттер менен, *кырман көтөрөрдө сапыруу, шыпыруу, тазалоо, жел, жел чапыруу, ышкырык, кепсен-гепсен таратуу* деген сыяктуу процесстеринин аталыштары бар. *Кырман көтөрүүдө* колдонулуучу мына ушул жогорудагы сөздөрдүн ичинен *кырман* менен *кепсен* гана башка тилден өздөштүрүлүп, калгандарынын бардыгы төл лексиканын бирдиктери. Өздөштүрүлгөн бул эки сөздүн бири, **кырман** К.К.Юдахиндин сөздүгүндө иран тилдеринен келген деп катталган [2, 486-б.], ал эми И.Абдувалиев төл сөздөрдүн катарына кошот [7, 309-б.].

Желге салып тазалап данын бөлүп алганда желге учуп **топону** да бөлүнүп калат. Ал малга жем болот.

Жүгөрүнүн түшүмүн жыйноонун түйшүгү башкача болот. Жүгөрүнүн сабагы жоон болуп бийик өсөт да, дан түшүмү бооруна **сото** түрүндө болот. Жүгөрүнүн сотосу чоң-чоң болуп, сотонун сырт капталдарына толтура даны бүтөтү Оруп жыйнардан мурда сотолорун кайрып ажыратып жыйнап алат да, *сотосунун кабыгын* арчып салып, кургатып жыйнап алат. Сотосун укалап данын ажыратып алат, бул жумуштардын бардыгы кол менен аткарылат.

Сотонун данын укалап бөлүп алгандан калган бөлүгү **мардек** деп аталат. Бул иран тилдеринен өздөштүрүлүп алынган сөз. Сотонун кабыгы арчыла элегинде баш жагында ичке-ичке өтө назик *чачы*, жүгөрүнүн чачы болот.

Кыргызстандын түштүк райондорунда *жүгөрүнү мака* (*мэкэ*) дейт. Түштүктө *жүгөрү* деп мындан башка дан өсүмдүгү айтылат. Мына ошол жүгөрүнүн да сабагы жоон-жоон болуп бийик өсөт. Сабагынын башына гүлдөп, шалы сыяктуу болуп түшүм берет, бооруна сото байлабайт, даны төбөсүндө бышат. Муну бышканда оруп жыйнап алып, түшүм кармаган баш тарабын кыркып алып, кургатып таяк менен чапкылап түшүмүн жыйнап алат.

Жүгөрүнүн сотосун кайрып ажыратып алгандан калган бөлүгү *пая* (*мэкэ пая*) болот, ал малга тоют болот. Азыркы мезгилдерде чоң чарбаларда жүгөрү *комбайн* менен орулуп, комбайн *сотосун* бөлүп чыгарып, *паясын* кыркып *силос* кылып чыгарат.

Шалынын түшүмүн жыйнап алуунун түйшүгү бир канча оор болот. Шалы бышканда, адегенде *суусун таштайт* (агып кирип жаткан суусун токтотот). Эки үч күндө кургап, орокчунун бутуна ылай жабышпагандай болуп калат.

Шалынын дан түшүмү сабагынын башында бутактаган, бутактаган салаалардын баштарына *шалы даны* кармалат. *Шалы орок* палдардагы суу кургагандан кийин башталат. Оруп, боолап, өтө этияттап жыйнайт шалыны, анткени анын баштарындагы даны

оңой эле күбүлүп калат. Ошондуктан *шалы жанчууда* атайы кырман издеп отурбайт дыйкандар. Ошол палдардын бирин эле тазалап кырман кылышат. Жайы менен сууда жаткан жер абдан тапталып, ошол эле «кырманга» тизилип, өгүз же ат менен тебеленип жанчып алышат.

Кырман жасап алып *шалы бастыруу* узакка созулбайт. Жанчылган шалынын пахалын иргеп алгандан калгандарын *шамалга салуу (желге салуу)* процессинен өткөрөт. Ошентип данын *топонунан* бөлүп алып жыйнап кетет.

Шалынын *күрүчүн* алуу процесси көп машакатты талап кылат. Адегенде шалыны абдан кургатаат. *Кургатуу* процессинен кийин кайрадан **каптап** алып *жубазга* алып барып жанчтырып күрүчүн бөлүп алат. Муну көбүнчө **ак жубаз** дейт. Шалыны ак жубаздын *сокусуна* жанчтырып күрүчтү бөлүп алганды *актады* деп айтат. Ошентип, күрүч алуу үчүн шалыны **актоо** процесси аткарылат.

Ак жубаз суунун күчү менен иштеген атайын курулуш болуп саналат. Бул курулуштун иштетилиши кайсы бир жагынан *тегирменге, суу тегирменге* окшош болот. Тегирмен таштын ордуна *ак жубазда* сокулары болот.

Курулуштун астында орнотулган *парасын* тегирмендикидей кылып жогортон ылдый катуу аккан суу тегеретет. Ак жубаздын парасы тегирмендегидей болуп горизонтал курулбай вертикал абалда орнотулган болот. Паранын *огуна* узун жоон жыгач туташтырылып, *пара* суунун күчү менен тегеренгенде ошол жыгач тоголонот. Ошол жыгачтын үч же төрт жерине *тепкич* жасалат. Ар бир тепкичтин тушуна *соку сокмогу* орнотулуп, анын сокбилек жагы курулуштун ичинде болуп, сокудагыны жанчканды токтоткондо, өйдө көтөрүлүп илгичке илип коюлат. Соку сокмогунун *сокбилек* жагы өйдө көтөрүлүп *илгичке* илингенде анын сырткы учуна тепкич тийбей, тегеренип кете берет. Анткени суу параны тынбай тегерете берет. *Соку сокмогунун* сокбилек менен ура турган жерине атайын оюлуп *соку* жасалат.

Өтө мыкты *ак жубазда* төрт сокусу болот. Мындайда суу улуураак айдалып, ак жубаздын *парасы* да чоңураак жасалат. Негизи *ак жубаздардын* көпчүлүгүндө үч эле сокусу болот.

Ошол *сокуларга* кургак шалы салынып, *соку*

сокмогу илгичтен чыгарылып коюлат. Ак жубаздын парасы тегеренген сайын, баягы *тепкич* тегеренип келип, *соку сокмогунун* сырткы учун тээп өтөт. *Тепкич* тепкенде сокмок көтөрүлөт, тепкич өтүп кеткенде *соку сокмогу* салмагы менен түшүп, *сокбилеги сокудагы* шалыны урат. Суу ак жубаздын *парасын* айланткан сайын *сокбилектер* алмак-салмак *сокуларды* ургулап, ушул процесс кайталана берип, шалы жанчылып, шалынын *тикендүү кабыгынан* күрүч бөлүнүп чыгат.

Кыргызстандын түштүк райондорунда бир нече кылым бою эл шалы эгип, *шалычылык* бир топ өнүгүп калган. Кыргызстанда *шалычылыктын* өнүккөнүнөн Орто Азиянын көп жерлеринде *өзгөн күрүч, девзира, кара кылтырык, жайдары күрүч, баткен күрүч, актурпактын күрүчү, кара дарыянын күрүчү* деп айтылган сөздөр бар.

Азыркы мезгилдерде, айрыкча Кыргыз Республикасы өзүнчө мамлекет болуп жашап келе жаткан учурлардан бери, башка өлкөлөр менен мамилелер түзүлүп, күрүч өндүрүүдө ак жубаз колдонулбай баратат. Көпчүлүк айылдарда электр тогу менен иштетилген машиналар чыгып, *шалыны актап алуу* процесси башкача болуп калды.

Жыйынтыктап айтканда, дан өсүмдүктөрүндө алардын баалуулугун көрсөтүүчү белок, углевод көп жана дүйнө калкынын жетимиштен ашык пайызы буудай, калганы күрүч азыгы менен тамактангандыктан, алардын түшүмүн жыйноодо колдонулган сөздөр изилдөөгө алынды.

Адабияттар:

1. ky.m.wikipedia.org.
2. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М.: Советская энциклопедия, 1965.
3. Юнусалиев Б.М. Киргизская диалектология. - Фрунзе, 1971.
4. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. - Фрунзе: Илим, 1972.
5. Махмут Кашкари. Дивану лугати-т түрк (түркий тилдер сөз жыйнагы). Которгондор И.Абдувалиев ж.б. 1-том. - Бишкек: Бийиктик, 2013.
6. Қазақ тілінің диалектологиялык сөздүгі. - Алматы: Ғылым, 1969.
7. Абдувалиев И. Словарь односложных корней и основ в кыргызском языке. - Бишкек: Улуу тоолор, 2017.